

AURIMAS ŠVEDAS

Kodėl rašytojų kuriami pasakojimai apie istoriją yra reikalingi praeities tyrinėtojams?¹

Anotacija: Straipsnyje aptariamos aplinkybės, XXI a. sukūrusios prielaidas intensyvesniam istorikų ir rašytojų dialogui, o taip pat – atvėrusios naujas erdves bendrai mokslininkų ir menininkų veiklai, kuriant šiuolaikinės Vakarų visuomenės istorinės kultūros formas.

Šiandienos istorikų dėmesys rašytojų kūrybai yra aptiriamas parodant, kaip grožinės literatūros tekstas tampa aktualus praeities tyrinėtojams ir visuomenei pažįstant praeitį, mąstant apie istoriko amatą, stengiantis kurti santykį su sudėtingais, skausmą ir neįtikėjamumą keliančiais atsiminimais. Plati istorikų darbo su rašytojų tekstais amplitudė pristatoma ir komentuojama remiantis Vakarų istoriografijos raidą apmąstančių teoretikų išvalgomis apie sparčią įvairių nekonvencinių istorijos tyrimo bei rašymo sklaidą šiuolaikybėje, o taip pat – istorinės kultūros formavimosi procesus XXI a.

Raktažodžiai: istorija, grožinė literatūra, istorinis romanas, nekonvencinė istoriografija, istorinė kultūra, istorinė vaizduotė

Įvadas

Tiek rašytojai, tiek ir istorikai siekia praeities, dabarties ir ateities plotmėse išvelgti tam tikrus orientyrus, kurie, susieti tarpusavyje, žmogui ir visuomenei padeda susikurti prasmingo buvimo laiko tėkmėje jausmą. Pastarasis jausmas reikalingas individo bei kolektyvo tapatybei formuoti ir šios tapatybės gyvybingumui palaikyti.

1 Šis straipsnis parengtas 2017–2018 m. įgyvendinant Lietuvos Kultūros tarybos finansuojamą kultūros tyrimo projektą „Istorinės vaizduotės laboratorija: praeities tyrinėtojų ir menininkų dialogai“ (S/TYR – 5(6.51)/2017).

Straipsnio idėja subrendo perskaičius to paties pavadinimo pranešimą tarptautiniame literatūros forume „Šiaurės Vasara“, 2018 08 18.

Mąstymas ir pasakojimas apie žmogaus bei bendruomenės istorinį likimą yra veiksmas, kurį atliekant gimsta konkrečios visuomenės istorinė kultūra, idėjų, prasių ir vertybių tinklu apgaubianti kiekvieną iš mūsų. Kurdami šią istorinę kultūrą, rašytojai ir istorikai XXI a. atlieka labai panašų darbą, todėl natūralu, kad matantys tam tikrų jungčių, įveikiančių skirtį „mokslas vs menas“ susiklostymą, praeities tyrinėtojai domisi, kaip istorijos ir atminties temas gvildena rašytojai.

Straipsnyje šiandienos istorikų dėmesys rašytojų kūrybai yra aptariamas septyniais būdais aktualizuojant grožinės literatūros tekstą:

1. Rašytojo tekstas kaip praeities „praeitiškumo“ jausmo pažadinimo galimybė.
2. Rašytojo tekstas kaip istorijos šaltinis.
3. Rašytojo tekstas kaip istorijos temų įvedimo į viešąją erdvę priemonė.
4. Rašytojo tekstas kaip galimybė prabilti apie egzistencinius klausimus, susijusius su ribinėmis būsenomis istorijoje ir po jų liekančia traumine patirtimi.
5. Rašytojo tekstas kaip istorijos teorijos klausimų svarstymo erdvė.
6. Rašytojo tekstas kaip nekonvencinės istoriografijos forma.
7. Rašytojo tekstas kaip galimybė tirti neįvykusios istorijos potencialą.

Šie istorikų darbo su rašytojų tekstais būdai išgryninti, mėginant aprėpti XX–XXI a. sandūroje Vakarų istoriografijoje išryškėjančius, dažnai prieštarīgus bandymus iš naujo apmąstyti istorijos ir grožinės literatūros santykį. Praeities tyrinėtojų cechas tokio pobūdžio svarstybų po postmodernizmo iššūkio (kurio metu konstatuota, esą tarp istoriko ir rašytojo teksto nėra jokio esminio skirtumo) kurį laiką vengė². Pasiryžtantys leistis į istoriko ir rašytojų bendrabūvio galimybių aptarimą mokslininkai šiandien neišvengiamai mėgina spręsti vieną fundamentalią problemą: koku būdu istorijos ir literatūros artimumas gali būti ne žalingas, o naudingas istorijos mokslui? Atsakymo į pastarąjį probleminį klausimą paieškos tapo ir šio straipsnio rašymo paskata.

Straipsnyje rašytojų tekstų aktualumo istorikams aspektai aptariami remiantis lietuvių ir pasaulio grožinės literatūros funkcionavimo istoriografijos, kolektyvinės atminties ir istorinės kultūros sferose pavyzdžiais (lietuvių literatūrai, jeigu tik yra tokia galimybė, teikiant pirmumą).

2 Postmodernio iššūkiai istorijos mokslui yra aptarti daugybėje veikalų, kuriuos sunku aprėpti. Čia paminėsime vieną – Jörno Rüseno bandymą pateikti apibendrinantį žvilgsnį į pastarąjį iššūkį ir istorikų galimybes reaguoti į jį: in: Jörn Rüsen, *Studies in Metahistory*, ed. by Pieter Duvenage, Pretoria: Human Sciences Research Council Publishers, 1993, p. 221–239.

Teoriniu straipsnio pagrindu laikytinos idėjos apie istorinės kultūros formavimosi procesus XXI a.³, Vakarų istoriografijos raidą apmąstančių teoretikų įžvalgos apie sparčią įvairių nekonvencinių istorijos tyrimo bei rašymo sklaidą šiuolaikybeje⁴, o taip pat – istorikų ir literatūros tyrinėtojų studijos, kuriose atskleidžia grožinės literatūros, svarstančios istorijos ir atminties požiūriu svarbias temas, įvairovė ir šioje įvairovėje susiklostančios tendencijos⁵.

Trumpas ekskursas. Istorijos ir literatūros bendrabūvio formos ir takoskyros (nuo Antikos iki XIX a.)

Prieš pradėdant apžvelgti įvairias istorikų ir rašytojų bendravimo, bendrabūvio ir bendradarbiavimo XXI a. formas, derėtų trumpai prisiminti, kaip klostėsi literatūros ir istorijos santykiai nuo senovės iki pat Naujųjų laikų. Praeities tyrinėtojų dėmesys rašytojų cechui priblėso visai nesenai, viso labo XIX a. Iki „ilgojo šimtmečio“ Vakarų kultūroje istorija ir literatūra beveik visa laiką koegzistavo greta. Nors jau Antikos pasaulyje žymiausi to meto praeities tyrinėtojai Herodotas (484 m. pr. Kr.–tarp 430 ir 420 m. pr. Kr.) ir Tukididas (460–400 m. pr. Kr.) parodė, kad apie kažkada nutikusius įvykius galima mąstyti dviem skirtingais būdais: „Istorijoje“ arba „Mūzose“ (440 m. pr. Kr.) išryškinant pasakojimo grožį ir / arba „Peloponeso karo istorijoje“ beatodairiškai ieškant tiesos, tačiau senovės graikams ir romėnams istorija buvo vienas iš literatūros (beje, ne pačių „kilniausių“) žanrų.

-
- 3 Žr. bene naujausio požiūrio į XXI a. istorinės kultūros klostymosi ypatumus Vakarų istoriografijoje: *Palgrave Handbook of Research in Historical Culture and Education*, eds. Mario Carretero, Stefan Berger, Maria Grever, Palgrave Macmillan, 2017.
 - 4 Vienu gyviausių žvilgsnių į istorijos supratimo, tyrimo bei rašymo formų įvairovę, susiklosčiusią XXI a., laikytina knyga: *Manifestos for History*, ed. by Keith Jenkins, Sue Morgan, Alun Munslow, Routledge, 2007. Kita labai svarbi atliekamam tyrimui knyga: Ewa Domanska, *Historie niekonwencjonalne*. Plačiau ji bus pristatyta aptariant literatūros tekstą kaip nekonvencinės istoriografijos formą.
 - 5 Žr: Elisabeth Wesseling, *Writing History As a Prophet: Postmodernist Innovations of the Historical Novel*, John Benjamins Publishing Company, 1991; David W. Price, *History Made, History Imagined: Contemporary Literature, Poiesis, and the Past*, University of Illinois Press, 1999; Amy J. Elias, *Sublime Desire: History and Post-1960s Fiction* (Parallax: Re-visions of Culture and Society), Johns Hopkins University Press, 2001; Beverley C. Southgate, *History Meets Fiction*, Routledge, 2009; Jerome de Groot, *The Historical Novel*, Routledge, 2010.

Viduramžiais istoriją rašę vyskupai, kanauninkai ir vienuoliai, žonglieriai, menestreliai ir notarai ne(iš)sprendė istorijos priklausomybės mokslo ar meno sferai „lygties“. Renesanso laikotarpiu istorija visų pirma buvo vertinama kaip pasakojimo menas, o ne mokslinis tyrimas. Tiesa, vertėtų paminėti, kad šios epochos istoriografijoje egzistuoja ne vienas, o du – *retorinis* ir *erudicinis-kritinis* – santykio su praeitimi, jos interpretavimo būdai. Pirmajam atstovavo Leonardo Bruni (1370–1444), antrajam – Flavio Biondo (1392–1436), du italų humanistai ir istorikai. Bruni supratimu, istorija – tai literatūros porūšis, kurio svarbiausia užduotis yra nepalikti skaitytojo abejingo, paveikti jį emociškai; o Biondo (laikomas vienu pirmųjų archeologų) kėlė sau visai kitą – pažinimo – tikslą.

XVII–XVIII a. istorijos, kaip itin artimo literatūrai pasakojimo žanro, samp-rata išliko gyva. Be to, tuometis mokslo pasaulis nebuvo padalytas į aiškias disciplinas, kurios okupavo žinijos teritorijas. Todėl nieko nestebino tai, kad, tarkim, Isaacas Newtonas (1642–1727) buvo ne tik fizikas, matematikas, alchemikas, filosofas, bet ir gyvai domėjosi senovės Egipto istorija. O istorikai sudarė vieną bendriją su romanistais, filosofais, ekonomistais ir valstybės vyrais.

Literatūros ir istoriografijos skirtis buvo institucionalizuota XIX a., o šios intelektualinės revoliucijos vėliavnešiu tapo vokiečių istorikas Leopoldas von Ranke (1795–1886). Antruoju žmogumi-simboliu, kurio gyvenimas bei tekstai padeda suvokti ir išreikšti ankščiau minėtą takoskyrą (tik žvelgiant jau ne iš istoriko, o iš meno pasaulio žmogaus perspektyvos), derėtų laikyti modernaus istorinio romano kanoną sukūrusį rašytoją Walterį Scottą (1771–1832).

Beje, įdomu tai, kad, sulaukęs labai garbaus amžiaus ir likus metams iki mirties, Ranke prisiminė, koks svarbus jo pažiūrų formavimuisi buvo jaunystėje priimtas sprendimas atmesti Scotto kūrybą. Šis sprendimas modernaus istorijos mokslo kūrėjui anaipol nebuvo lengvas. Ranke pripažino Scotto nuopelnus sudominant istorija savojo laikotarpio visuomenę ir drauge prisiminė, kaip pats „gyvai susidomėjęs“ skaitė šio rašytojo knygas. Kita vertus, išsakęs tokį komplimentą, Ranke tuoj pat pabrėžė, esą jautėsi „ižėistas“, matydamas, kaip Scottas piešia istorinius portretus, kurie, anot Ranke’s, visiškai prieštaravo istorinei tiesai, ir todėl „negalėjo jam to atleisti“. Nuo tada didysis vokiečių istorikas gyveno įsitikinęs, kad „istoriniai šaltiniai patys savaime yra daug nuostabesni už romantinę fikciją“⁶.

6 Ši L. von Ranke’s autorefleksija aprašyta: Ann Curthoys, John Docker, *Is History Fiction?*, University of New South Wales Press, p. 61–62.

Taigi, XIX a. įvykusi istorijos revoliucija nulėmė tai, kad 1979–aisiais Vincas Trumpa rašydamas *Metmenims* savo tekstą „Drama istorijoje ir istorinė drama“ konstatavo:

Daug kas, ypač pastaraisiais laikais, labai skeptiškai žiūri į tuos, kurie bando ieškoti ryšio tarp ant istorinės tematikos užmesto meno kūrinio ir tikrosios istorijos. [...] Rimvydas Šilbajoris vieną kartą yra išsireiškęs, kad jeigu jis turėtų valdžią, jis uždraustų istorikams kalbėti apie literatūrą. [...] Vienas kitas istorikas taip pat galėtų pasakyti, kad jeigu jis turėtų valdžią, jis uždraustų rašytojams kištis į istoriją.⁷

Akivaizdu, jog Trumpos ironiškai aprašytas skepsis vieni kitų atžvilgiu tarp dalies istorikų ir rašytojų egzistuoja iki šiol, tačiau tuo pat metu (kaip jau minėta) galima kalbėti ir apie visiškai kitokias tendencijas, kurių aptarimui ir yra skirtas šis straipsnis.

Pirma priežastis. Rašytojo tekstas kaip praeities „praetiškumo“ jausmo pažadinimo galimybė

Praeitis mums įgyja „praetiškumo bruožų“ ir virsta istorija, kai ją patiriame kaip *esmiškai kitokią* realybę, kuri skiriasi nuo *savos*, pažįstamos ir suprantamos dabarties. Taigi, nusakydami, kas yra (ir kas nėra) praeitis, mes ne tik konstatuojame, esą tam tikri dalykai nutiko „prieš dabartį“, bet ir įvardijame dar vieną, daug esmingesnę už chronologinę takoskyrą, dalyką – dabartis esmingai skiriasi nuo praeities. O pastarasis skirtybės suvokimas neatsiejamas nuo *anachronizmo* ir nuostabos jausmų patyrimo. Anot istoriko Zachary'o Sayre Schiffmano, pirmą kartą Vakarų pasaulio žmogus „praetis praetiškumą“ patyrė Renesanso epochoje, nes būtent tuomet gimė anachronizmo jausmas⁸. Nuo tada šis jausmas mus ištikimai lydi iki pat XXI a., padėdamas identifikuoti praeities ir dabarties skirtį bei ją apibūdinti tiek mokslininkams, tiek ir kiekvienam iš mūsų.

7 Vincas Trumpa, „Drama istorijoje ir istorinė drama“, *Metmenys*, Nr. 37, 1979, p. 23–24.

8 Plačiau apie Zachary S. Schiffmano idėjas žr. monografijoje: *The Birth of the Past*, Baltimore, MD, John Hopkins University Press, 2011.

Esminių skirtumų tarp praeities bei dabarties (ir ateities) suvokimas turėjo itin svarbių pasekmių historiografijai. Praeities praeitiškumas arba kitoniškumas leido istorikams sukurti savo discipliną ir pagrįsti jos autonomiško egzistavimo prasmę XIX a. Grožinio teksto autorius, kalbėdamas apie tekstą, paprastai pabrėžia *prarają* ir *disonansą* tarp dabarties bei praeities, leisdamas skaitytojui suvokti praeitį kaip atpažįstamą, bet tuo pat metu – autentiškai nesavą. Prisiminus Sciffmano idėjas, galima teigti, kad romano, novelės, apsakymo arba esė puslapiuose praeities įgyjami „praeitiškumo“ bruožai ir kartu – virsmas istorija – svarbus konkrečios visuomenės kultūrinei atminčiai, istorinei kultūrai ir netgi historiografinėi tradicijai keliais aspektais:

Istorikai, pasakodami apie tai, „kas gi iš tiesų nutiko“, dažniausiai visą savo dėmesį sutelkia priežasčių ir pasekmių sekai atkurti, tačiau tuo pat metu jų sterilia akademine kalba parašyti tekstai nepadedą skaitytojui suvokti, kokios prarajos, žiojinčios politikos, ekonomikos, kasdienybės kultūros ar mentaliteto sferose, skiria jų teksto skaitytojus nuo šiuose tekstuose aprašomų žmonių.

Su rašytojo teksto pagalba galima *pajausti praeitį*. Anot olandų istorijos teoretiko ir idėjų istoriko Franko Ankersmito, „[T]ai, kaip mes *pajaučiame praeitį*, yra ne mažiau, o gal ir labiau svarbu nei tai, ką mes apie praeitį žinome“⁹. Pastarasis – emocinio santykio – aspektas itin aktualus kalbant apie XXI a. žmogaus ryšio su praeitimi ir istorija paieškas.

Emocinis praeities „praeitiškumo“ patyrimas leidžia fiksuoti skirties tarp „dabar“ ir „anuomet“ atsiradimą, tuo pat metu skatindamas imtis refleksijos, kai bandome suvokti, kaip susiformuoja neįveikiami nebendramatiškos patirties „plyšiai“ laike, atskiriantys dabartį nuo praeities.

Tad XXI a. praeitis, kaip tyrimo objektas, nėra vien tik istorikų ir politikų, kurių valia atveria archyvus tyrinėtojams, „nuosavybė“. Todėl ne vien jie yra atsakingi už praeities ir dabarties „teritorijas“ atskiriančių ribų žymėjimą ir visuomenėje gimstantį apsisprendimą, kada gi ateina laikas imtis tam tikrų veiksmų praeities, jau įgijusios „praeitiškumo“ bruožų, atžvilgiu. Kartais būtent rašytojų tekstai tampa gairėmis, leidžiančiomis istorikams (ir kitų mokslų atstovams) patirti, kad tam tikri chronologiškai artimos praeities plotai vis sparčiau nuo mūsų tolsta, emociškai prasme virsdami anachronizmu. Pastarąjį procesą galima stebėti

9 Frank Ankersmit, *Sublime Historical Experience*, Stanford: Stanford University Press, 2005, p. 10.

Lietuvos XX a. 10-ojo dešimtmečio refleksijose. Kol istorikai neapsisprendžia, kaip atsakyti į klausimą, „kada ateis laikas imtis Kovo 11-osios epochos tyrimų?“, rašytojo Rimanto Kmitos ir dailėtyrininko Kęstučio Šapokos romanai leidžia aiškiai patirti, jog ši epocha jau virto anachronizmu ir laukia savo tyrinėtojų¹⁰. Beje, nesunku spėti, kad, ėmęsi Nepriklausomos Lietuvos visuomenės, kultūros, kasdienybės istorijos tyrimų, akademikai aukščiau paminėtus tekstus mėgins interpretuoti kaip šaltinius.

Antra priežastis. Rašytojo tekstas kaip istorijos šaltinis

Viena dažniausių mūzos Klėjos tarnų ir rašytojo sąveikos formų XXI a. yra grožinės literatūros teksto, kaip šaltinio istoriko tyrimui, panaudojimas¹¹. Anot Beverley Southgate'o, „kaip vienas iš daugelio kultūrinių artefaktų, grožinė literatūra visada suteikdavo daug naudingos medžiagos, ypač visuomenės ir kultūros istorikams“¹². Tiesa, praeities tyrinėtojai skaityti ir interpretuoti grožinės literatūros tekstą kaip šaltinį išmoko tik XX a. Tikrą intelektualinę revoliuciją šioje sferoje sukėlė olandų istorikas Johanas Huizinga (1872–1945). Savo „kerinčio poetinio melancholiško grožio“ knygoje *Viduramžių ruduo* (1919)¹³, bandydamas atkurti Nyderlanduose ir Prancūzijoje XIV–XV a. gyvenusio žmogaus pasaulį, Huizinga gausiai rėmėsi to meto grožinės literatūros tekstais. Simptomiška, kad kolegos amžininkai jo darbo nesuprato, todėl *Viduramžių rudens* kurį laiką nenorėta pripažinti istorijos mokslo knyga.

Rašytojo teksto, kaip istorijos šaltinio, sampratą Vakarų historiografijoje įtvirtino ambicingą istorijos mokslo modernizacijos programą suformulavę

10 Rimantas Kmita, *Pietinia kronikas: Popromanas*, Vilnius: Tyto alba, 2016; Kęstutis Šapoka, *Pušis, kuri juokėsi: Apsakymų romanas*, Vilnius: Kitos knygos, 2018.

11 Žr. chrestomatinio pobūdžio istorikų tekstų rinkinį, kuriame įvairiais aspektais aptariamas grožinės literatūros kaip istorinio šaltinio aktualumas: *The Writer as Witness: Literature as historical evidence*, ed. Tom Dunne, Kork University Press, 1987.

12 Beverley C. Southgate, *op. cit.*, p. 7.

13 Johan Huizinga, *Viduramžių ruduo: Studija apie keturiolikto ir penkiolikto šimtmečio gyvenimą ir mąstyseną Prancūzijoje ir Nyderlanduose*, Vilnius: Amžius, 1996. Plačiau žr.: Regimantas Tamošaitis, „Viduramžių ruduo‘ ir jo autorius“, *Metai*, 1997, Nr. 8, p. 144.

ir įgyvendinę prancūzų „Analų“ (*Annales*) mokyklos atstovai¹⁴, pareiškę, jog svarbiausiu istoriko tyrimo objektu yra *žmogus laike* ir viskas, kas su šiuo buvimu susiję¹⁵. Pastaroji aspiracija, kartu su „Analų“ mokyklos atstovų apsisprendimu rašyti *totalinę istoriją* (t. y. aprėpiančią visą žmogaus gyvenimo įvairovę), nulėmė tai, jog istorikai buvo priversti į savo apyvertą įtraukti didžiulę kokybine prasme naujų šaltinių grupę, kurios esmingą dalį sudaro įvairių epochų grožinės literatūros tekstai.

XX a. antroje pusėje „Analų“ idėjas kūrybiškai išplėtojo kitos istoriografinės mokyklos, įvairiais aspektais tyrinėjusios žmogaus būtį laike (mikroistorija, kasdienybės istorija, idėjų istorija, istorinė antropologija, naujoji kultūros istorija), kurioms taip pat reikėjo remtis grožinėje literatūroje egzistuojančiais ženklais apie įvairių epochų žmonių elgseną, mąstymo ypatumus, kasdienybės formas, emocinį pasaulį, etc. Taip Vakarų istorikai XX a. išmoko skaityti ir interpretuoti grožinės literatūros tekstus; tą patį kelią šiuo metu kartoja Lietuvos istorikai bei kitų disciplinų atstovai, siekiantys tyrinėti senąją Lietuvos istoriją bei naujųjų ir naujausiųjų laikų epochas.

Trečia priežastis. Rašytojo tekstas kaip istorijos temų įvedimo į viešąją erdvę priemonė

Didelę XX a. dalį Vidurio ir Rytų Europoje laisvai kalbėti apie žmogaus, visuomenės ir valstybės praeitį buvo sudėtinga, o dažnai – tiesiog neįmanoma.

14 „Analų“ mokyklos veikalai pažįstami ne tik Lietuvos istorikams, bet ir kitų humanitarinių bei socialinių disciplinų atstovams bei plačiajai visuomenei, besidominčiai Vakarų Europos istorija, nes lietuvių k. yra publikuota daug su šia mokykla siejamų tyrinėtojų (Philippe Ariès, Fernand Braudel, Georges Duby, Jacques Le Goff, Ammanuel Le Roy Ladurie) darbų.

Šios mokyklos reikšmę Vakarų istoriografijos raidai yra aptaręs Zenonas Norkus savo fundamentalioje monografijoje: *Istorika: Istorinis įvadas*, Vilnius: Taura, 1996, p. 162–167. Iš „Analų“ įdirbį reflektuojančių tekstų gausos pirmiausia minėtini: Traian Stoianovich, *French Historical Method. The Annales Paradigm*, Cornell University Press, 1976; Peter Burke, *The French Historical Revolution: The Annales School, 1929–1989*, Polity Press, 1990.

15 Šis programinis teiginys buvo išsakytas pirmosios „Analų“ mokyklos kartos atstovo Marco Blocho knygoje *Istorijos apologija arba istoriko amatas* (1949). Cituojama remiantis angliška knygos versija: *The Historian's Craft*, New York: Alfred A. Knopf, 1959, p. 27.

Nelaisvoje visuomenėje gyvenantiems istorikams sudarytas kliūtis kartais sugebėdavo įveikti ir apie istorinės atminties ir istorinės kultūros požiūriu svarbias istorines temas prabildavo rašytojai (bei kiti menininkai), taip savo tekstais (ir kitais meno kūriniais) esmingai praturtindami konkrečios visuomenės istorinę kultūrą. Lietuva šiuo atveju ne išimtis¹⁶. Atidesnis žvilgsnis į sovietmečio epochą leidžia pamatyti, kaip to meto Lietuvos rašytojai ne kartą sugebėjo apeiti įvairias ideologines taisykles ir cenzūros kliūtis, savaisiais tekstais padėdami visuomenei reflektuoti individo ir kolektyvo egzistencijos prasmingumą istorijai besikeičiant. Trumpai pristatysime penkis sėkmingus rašytojų įsitraukimo į Lietuvos visuomenės istorinės kultūros kūrimą atvejus:

1. Justinas Marcinkevičius poetinėje dramoje *Mindaugas* (1968) į sovietmečio istorinę kultūrą sugrąžino Lietuvos valstybės genezės temą ir pirmo (bei paskutinio) Lietuvos karaliaus personaliją (tokiu būdu nužymėdamas bene pačius svarbiausius atskaitos taškus, be kurių neįmanomas nuoseklesnis senosios Lietuvos istorijos vaizdinys)¹⁷.

2. Juozas Grušas dramoje *Barbora Radvilaitė* (1972) tarytum perėmė estafetę iš Marcinkevičiaus, parodydamas vieną iš senosios Lietuvos istorijos viršūnių – Lietuvos didžiojo kunigaikščio ir Lenkijos karaliaus Žygimanto Augusto epochą, o šio asmens ir Barbaros Radvilaitės tragiška meilės istorija tapo pretekstu dramaturgui užsiminti apie senosios Lietuvos valstybingumo idėjos nyksmą, taip simboliškai brėžiant dar vieną svarbų atskaitos tašką sovietmečio Lietuvos visuomenės savivokai¹⁸.

3. Vincas Mykolaitis-Putinas romanu *Sukilėliai* (1957) pabandė suteikti formą ir turinį XIX amžiui (tariamam „lietuvių laipsniško grįžimo į istoriją“

16 Žr.: Ieva Pleikienė, „Tautinio identiteto raiška sovietmečio mene: istorinės dramos, mitai ir pasakos“, in: *Lietuva 1009–2009*, sud. A. Butrimas, Vilnius: Dailės akademijos leidykla, 2009, p. 585–591.

17 Akivaizdu, kad sovietmečio Lietuvos istorinei kultūrai bei to meto visuomenės savivokai didžiulį poveikį turėjo ne tik pirmoji Marcinkevičiaus dramatinė trilogijos dalis, bet ir kitos dvi dramos – *Katedra* (1971) bei *Mažvydas* (1977). Plačiau apie *Mindaugą* žr.: Aurimas Švedas, „Justino Marcinkevičiaus drama *Mindaugas* kaip atminties vieta“, in: *Tarp estetikos ir politikos: Lietuvių literatūra sovietmečiu*: Kolektyvinė monografija, sud. Dalia Satkauskytė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2015, p. 231–258.

18 Išsamų Juozo Grušo dramos *Barbora Radvilaitė* tyrimą atliko Reda Pabarčienė. Žr.: *Kuriant priklausomybę: Lyginamieji lietuvių dramos klasikos tyrinėjimai*, Vilnius: Vilniaus pedagoginio universiteto leidykla, 2010.

amžiui), kuris, be jokios abejonės, buvo itin svarbus sovietmečio Lietuvos visuomenei kaip modernios lietuviškosios tapatybės gimimo lopšys¹⁹.

4. Petras Dirgėla romanų *Kūlgrinda* (1985), *Joldijos jūra* (1987) ir *Anciliaus ežeras* (1991) trilogijoje bene vienintelis iš sovietmečio lietuvių rašytojų ėmė nuosekliai svarstyti istoriosofines problemas, kurių šerdyje glūdėjo daugeliui tuo metu nedavęs ramybės klausimas: „Ar Lietuvos istorija galėjo pasukti kitu, ne tokiu tragišku keliu?“

5. Kazys Almenas romane *Šienapjūtė* (1970) grąžino sovietinės Lietuvos visuomenei istorijos, kaip intriguojančių nuotykių erdvės, – patyrimo jausmą. Drauge šis kūrinys plėtė skaitytojų savivokos ribas, nusigręždamas nuo romantišnių praeities vaizdinių bei pasiūlydamas skaitytojui naujo tipo (anti)herojaus portretą bei aktualindamas Abiejų Tautų Respublikos istorijos pabaigos temą.

Gyvenimo totalitarinėje ir autoritarinėje valstybėje patirtys suformuoja tam tikrus užmaršties slenksčius, kuriuos visuomenei sunku įveikti ir laisvės sąlygomis. Todėl rašytojų drąsa prabilti apie traumines, sudėtingas, nevienareikšmius jausmus keliančias istorijos bei atminties temas yra reikalinga tiek konkrečios visuomenės istorinei kultūrai, tiek kultūrinei atminčiai, tiek ir istoriografinėi tradicijai.

Lietuvai atgavus nepriklausomybę tokiais tekstais, kurie siūlė naujas konkrečių praeities siužetų interpretacijas arba netgi keitė visuomenės santykį jais, laikytini Mariaus Ivaškevičiaus romanas *Žali*²⁰, Kristinos Sabaliauskaitės ciklas *Silva rerum*²¹, Alvydo Šlepiko romanas *Mano vardas – Marytė*²².

19 1954–1955 m. periodikoje ėmė rodytis kūrinių ištraukos. 1956 m. žurnalo *Pergalė* gegužės–rugsėjo nr. publikuojamas pirminis romano t. 1 variantas. Pirmoji *Sukilėlių* dalis, esmingai papildyta ir koreguota, knygos pavidalu pasirodė 1957 m., antroji – po dešimtmečio.

20 Marius Ivaškevičius, *Žali*: Romanas, Vilnius: Tyto Alba, 2002.

21 Pirmoji *Silva rerum* knyga pasirodė 2008 m., antroji – 2011 m., trečioji – 2014 m., ketvirtoji – 2016 m.

22 Alvydas Šlepikas, *Mano vardas – Marytė*: Romanas, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2011.

Ketvirta priešastis. Rašytojo tekstas kaip galimybė prabilti apie egzistencinius klausimus, susijusius su ribinėmis būsenomis istorijoje ir traumine patirtimi

XIX a. istorikai apsisprendė vengti apibendrinimų bei aksiologinių vertinimų, tikėdamiesi, kad iš praeities tyrinėtojų surastų ir perpasakojamų archyvinių dokumentų istorija į skaitytoją prabils pati, atsakydama į svarbiausius klausimus. Tai buvo šiame tekste jau pristatytos Ranke's revoliucijos, kurios metu istorija tapo akademinė disciplina, kaina ir optimizmo kupina laikysena²³. Tiesa, gąnėtinau greitai buvo suvokta, kad visiškas objektyvumas (esą slypintis pačiuose šaltiniuose) yra ne daugiau nei mirażas, o idėjų ir vertybių atsisakęs istorikas lieka bejėgiškai vienas priešais jį tyvuliuojančią faktų jūrą. Nepaisant šios aplinkybės, XX a. pirmoje pusėje daugeliui praeities tyrinėtojų pristigo drąsos kelti bei svarstyti moralinės atsakomybės istorijoje klausimus. Antroje šio „kraštutinių amžiaus“ pusėje nemažai mūzos Klėjos bendradarbių Vakarų Europoje jau rinkosi tylą suvokdami, kad jų profesinis cechas mažai ką tenuveikė stabdydamas kylančias šovinizmo, autoritarizmo ir totalitarizmo bangas. Tuo tarpu po Antrojo pasaulinio karo už geležinės uždangos atsidūrusios Europos dalies istorikai dažniausiai tegalėjo vertinti, teisinti ir teisti tik žongliruodami marksistiniai–lenininiais ideologiniais lekalais.

Šioje situacijoje pareigą imtis aksiologinių klausimų iš praeities tyrinėtojų perėmė rašytojai.

Aukščiau aptartų procesų atspindį galima įžvelgti ir sovietmečio lietuvių literatūroje, kurioje radosi pavienių bandymų apmąstyti tragiškas Lietuvos visuomenės patirtis epochų sąvartoje bei žmogaus kaip moralinio subjekto veikimą ribinėse egzistencinėse situacijose. Šiame kontekste svarbią vietą užima Icchoko Mero romanas *Lygiosios trunka akimirka*²⁴, kurio autoriui pirmajam lietuvių literatūroje pavyko su didžiule menine įtaiga prabilti apie bendrą žydų ir lietuvių tragediją – Holokaustą. Rašytojas savo kūrinyje nesistengia tikrovės įvykių atkurti su

23 Plačiau apie istoriografinę revoliuciją XIX a., kurios metu istorija virto mokslinė disciplina, žr.: George G. Iggers, „Classical Historicism as a Model for Historical Scholarship“, in: *Historiography in the Twentieth Century: From Scientific Objectivity to the Postmodern Challenge*, Wesleyan University Press, 1997, p. 23–30.

24 Icchokas Meras, *Lygiosios trunka akimirka*: Romanas, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1963.

natūralistiniu konkretumu ir nuoseklumu, pasakodamas kaip jie vyko („jam pirmiausia rūpi duoti jų apibendrintą vaizdą, išryškinti jų prasmę“)²⁵. Romano epicentre – gete įkalinto žydo Izaoko Lipmano ir geto komendanto Adolfo Šogerio šachmatų partija. Ji, anot literatūrologės Žanos Raškevičiūtės, „rutuliojasi kaip dviejų laikysenų moralinės žmogaus prigimties atžvilgiu kova, reprezentuojanti tai, kas vyko su Vakarų civilizacija XX a. viduryje“²⁶. Čia žaidžiama iš gyvybės ir mirties.

Mokslininkai, tyrinėjantys Holokausto atmintį Lietuvoje, konstatuoja, jog sovietiniu periodu čia formavosi „perkeistos atminties“ (paremtos „hitlerizmo aukų“ kultu) modelis, kuriame svarbiausia tema tampa jau ne žydų tautos, o „taikių tarybinių piliečių“ tragedija²⁷. Turint omenyje šią aplinkybę ir komplikuotą lietuvių santykį su Holokaustu, Mero *Lygiosios trunka akimirka* tapo labai svarbia knyga, kurioje atsiribojama nuo sovietmečiu susiklosčiusių stereotipų ir mitemų bei su didžiule įtaiga svarstomas amžinas klausimas: ką gali nuveikti žmogus blogio akivaizdoje?

Dar viena ne mažiau svarbių klausimų grupė, kuriuos rašytojai dažnai formuluoja ir sprendžia daug aktyviau (ir dažnai efektyviau) nei istorikai, yra susijusi su traumine patirtimi: kaip gyventi toliau, patyrus blogį? Kaip nuraminti atmintį ir kalbėtis apie savo (bei *Kito*) skaudžias patirtis? Kokiu būdu išvengti klausimo „kuris iš mūsų kentėjo labiau?“ svarstybų?

Istorijos teoretikai, ieškodami atsakymo į aukščiau paminėtus klausimus, išvelgia tris atminčių konfliktų sprendimo būdus trijose skirtingose plotmėse: 1) pažinimo lygmeniu – bandymus išsiaiškinti, „kas gi iš tiesų nutiko?“; 2) hermeneutiniu lygmeniu – mėginimus mąstyti apie ribines situacijas ir jose išvelgti tragediją; 3) egzistenciniu lygmeniu – apsisprendimą kalbėti apie atleidimo ir susitaikymo galimybę.

Rašytojai gali daugiausia nuveikti sužeistos individualios atminties gydymo ir konfliktuojančių atminčių bendruomenių sutaikymo labai dirbdami hermeneutiniu lygmeniu. Rašytojų galimybes šiuo atveju yra puikiai aptaręs istorikas ir filosofas Krzysztofą Pomianas:

25 Liūtas Mockūnas, „Paskutinieji iš Lietuvos“, in: *Lietuvių egzodo literatūra: 1945–1990*, Vilnius: Vaga, 1997, p. 698.

26 Jurgita Žana Raškevičiūtė, „Asmuo ir Holokaustas Icchoko Mero romane *Lygiosios trunka akimirka*“, *Colloquia*, Nr. 39, 2018, p. 18.

27 Žr.: Hektoras Vitkus, *Holokausto atminties raida Lietuvoje*: Daktaro disertacija, Klaipėdos universitetas, 2008.

Už istorikus tam tinkamesni yra rašytojai ir menininkai, sugebantys pavaizduoti įvykusius konfliktus per individų likimo prizmę, nevengdami aprašymų, kokių istorikai, suvaržyti savo profesijos, negali sau leisti. Sugebantys įsijausti į protagonisto vaidmenį ir pavaizduoti jo motyvacijas, bandydami jas perprasti be jokių leidimų. Sugebantys apeliuoti į žiūrovo ar skaitytojo asmenines patirtis, sužadinti jam bendrumo su vaizduojamais herojais jausmą ir kartu visišką svetimumą, sukeldami emocijas, kurios verčia pakeisti nuomonę.²⁸

Akivaizdu, jog šios rašytojų pastangos yra susijusios su intensyvia menininko (auto)refleksija, kurią inspiruoja siekis prisidėti prie svarbių iššūkių, kylančių visuomenės kultūrinės atminčiai, sprendimo.

Penkta priežastis. Rašytojo tekstas kaip istorijos teorijos klausimų svarstymo erdvė

Rašytojai kartais neapsiriboja aukščiau minėtų temų svarstybomis, bet žengia dar vieną žingsnį ir parodo dėmesį istorijai kaip intelektualinei laboratorijai, kurioje vyksta įvairūs eksperimentai, manipuliacijos ir mistifikacijos, veikiančios mūsų savivoką laike. Nuoseklų dėmesį šiai temai rašytojai (kartu su kino režisieriais) pradėjo rodyti XX a. pabaigoje, postmoderno epochoje ėmus abejoti didžiaisiais pasakojimais, jų konstravimo principais ir šiuos principus kūrusių žmonių bei institucijų intencijomis. Aptardami praeities pažinimo, individualios bei kolektyvinės atminties mechanizmų veikimo būdus bei naratyvų apie praeitį kūrimo principus, moderno ir ypač postmoderno epochos rašytojai tampa lygia-verčio dialogo su istorikais partneriais. Čia tinka prisiminti olandų literatūrologo Ernsto van Alpeno tezė apie „stebinančius panašumus tarp istorijos filosofijos bei teorijos sferoje ir postmoderno literatūroje išryškėjusių procesų“. Šie žodžiai buvo pasakyti apmąstant 1983-aisiais publikuotą britų rašytojo Grahamo Swifto romaną *Vandenų žemė*²⁹. Tai vienas pačių įstabiausių XX a. pabaigoje

28 Krzysztof Pomian, „Padalyta atmintis: atminties vietos Europoje, kaip politinis ir kultūrinis reiškinys“, *Literatūra ir menas*, 2014, Nr. 16, p. 26.

29 Ernst van Alphen, „The Performativity of Histories: Graham Swift’s *Waterland* as a Theory of History“, in: Mieke Bal, Inge E. Boer and Jonathan Culler (eds.), *The Point of Theory: Practices of Culture Analysis*, New York: Continuum, 1994, p. 205.

parašytų romanų apie istorijos svarbą šiuolaikiniam žmogui, didžiojo pasakojimo ilgesį postmoderno epochoje, istoriko amato prasmę ir praeities tyrinėtojo likimą baigiantis XX a. (liet. k. 2009)³⁰. *Vandenų žemė* priskirtina istoriografinės metafikcijos žanrui. Šio žanro romanuose, analizuojant konkrečius praeities, dabarties ar ateities įvykius, reiškinius bei procesus, pagrindine romano tema paprastai laikomi ne aukščiau paminėti dalykai, o pati istorija³¹. Istoriografinės metafikcijos romanai nuolat kalba apie tai, jog istorija, egzistuojanti kaip kolektyvinių pastangų rezultatas, yra prieinama mums žmonių, kurie prisimena, interpretuoja ir pasakoja apie tai „kas gi iš tikrųjų nutiko?“ kuriuose naratyvuose. Šie pasakojimai atskleidžia minėtų žmonių požiūrius, intencijas, abejones, skausmingas tiesos paieškas ir jų sprendžiamus sudėtingus moralinio pobūdžio klausimus.

Aukščiau paminėtos temos, apmąstomos šiandienos grožinėje literatūroje, negali nedominti mokslininkų, dirbančių istorijos teorijos lauke, nes istoriografinė metafikcija (arba metaistorinis) romanas, „[K]aip ir Walterio Scotto romanai. XIX a. reflektavę savojo laikmečio istoriografiją, šiandien atspindi istorijoje įvykusį postmodernųjį posūkį“³². Šiame posūkyje istoriją ir literatūrą suartina esminiai klausimai, nukreipiantys XXI a. žmogų į pačią istorinio pažinimo, individo arba bendruomenės atminties bei istorinio tapatumo problemas šerdį.

30 Grahama Swifto romanas apie istorijos mokytoją nėra vienintelis ir išskirtinis tekstas, pasirodęs postmoderno epochoje. Reikėtų paminėti ir kitus romanus: Wallace Stegner *Angle of Repose* (1971), Penelope Lively *Moon Tiger* (1987), Susan Daitch *L.C.* (1987), William H. Glass *The Tunnel* (1995), kuriuose, piešiant istorikų ir istorikų portretus bei pasakojant apie jų likimus, originaliai svarstomos ir praeities pažinimo bei šio pažinimo vertės šiuolaikiniam žmogui problemos.

Istoriko įvaizdį XXI a. popkultūroje yra aptaręs Jerome de Groot knygoje: *Consuming History. Historians and heritage in contemporary popular culture*, Routledge, 2009. Jo monografijoje dėmesys visų pirma kreipiamas į istoriko (archyvaro, senienų kolekcionieriaus) tipą, kuriam tenka patirti įvairių nuotykių, atskleisti tamsias praeities paslaptis, išspręsti painių žmogžudystės „rebusą“, etc. Toks tipažas buvo pamėgtas vadinamo „euroromano“ stiliaus knygas rašančių autorių, einančių Dano Brown *Da Vinčio kodo* (2003) nužymėtu keliu. Akiivaizdu, jog pastaroji tendencija populiariojoje literatūroje mažai ką bendro turi su aukščiau aptartomis istoriko amato ir istoriko likimo refleksijomis.

31 Istoriografinės metafikcijos sąvoką į apyvartą įvedė Linda Hutcheon knygoje: *A Poetics of Postmodernism: History, Theory, Fiction*, Routledge, 1988. Lietuvoje istoriografinės metafikcijos reiškinių, pasiremdamas Hutcheon koncepcija, tyrinėja Vytautas Martinkus: „Istoriografinė metafikcija šiandienos lietuvių istoriniame romane“, *Colloquia*, Nr. 21, 2009, p. 78–95.

32 Amy J. Elias, „Metahistorical Romance, the Historical Sublime, and Dialogic History“, *Rethinking History*, 2005, t. 9, Nr. 2/3, p. 163.

Šešta priežastis. Rašytojo tekstas kaip nekonvencinės istoriografijos forma

Mąstant apie XX–XXI a. sandūroje vykstančius procesus, suartinusius istorikus ir rašytojus, galima pasakyti ir dar daugiau. Kai kurie istorijos teoretikai yra linkę grožinės literatūros tekstui suteikti ne tik šaltinio ar dialogo partnerio, bet „nekonvencinės istoriografijos“ statusą, taip rašytojo pastangas prilygindami istoriko veiksmai. Tačiau prieš aptariant grožinės literatūros, kaip nekonvencinės istoriografijos galimybes, visų pirma derėtų atsakyti į klausimą – kas yra nekonvencinė istoriografija siaurąja prasme, t. y. praeities tyrinėtojų ceche gimstantys reiškiniai?

Nekonvencinė istoriografija yra labai įvairi, tai – akademinis maištas, kultūros projektas ir sociokultūrinės kritikos atmaina vienu metu. Prieštaraujantys nusistovėjusioms akademinio tyrimo taisyklėms ir neišsitenkantys nusistovėjusio diskurso rėmuose mokslininkai ima nagrinėti tokius klausimus, kuriuos konvencinė istoriografija ignoruoja, nepastebi arba sąmoningai išstumia į diskurso nuošalę, taip praturtindami praeities tyrimus naujais siužetais ir pasiūlydami naujas praeities supratimo galimybes. Intelektualinių revoliucijų vėliavas praeities tyrimų baruose kelia ir naujas nekonvencinės istoriografijos formas kuria įvairaus tipo mokslininkai: ir klajojantys po metateorijos plotus, ir mąstantys apie tūkstantmečių perspektyvas, ir vykdantys *mikro* tyrimus. Nenorintys taikstyti su akademinio greitkelio bei jame egzistuojančiomis taisyklėmis, šie praeities tyrinėtojai žongliruoja skirtingomis teorijomis bei metodologijoms ir kartais nuklysta į teritoriją, kurioje mokslas susitinka su menu arba pradeda flirtuoti su politika (tai ypač pasakytina apie kairiųjų pažiūrų mokslininkus).

Avangardinius reiškinius istorijoje tyrinėja Ewa Domańska, 2006–aisiais parašiusi knygą *Nekonvencinė istoriografija*³³. Anot šios istorijos teoretikės, nekonvencinei istoriografijai, priešinančiai save su tradiciniu istorijos mokslu, būdingi šie bruožai:

1. Subjektyvumas nustojamas laikyti yda (taip priešinant konvencinės istoriografijos propaguojamam faktų kultui);

33 Ewa Domańska, *Historie niekonwencjonalne. Refleksja o przeszłości w nowej humanistyce*, Poznan: Wydawnictwo Poznanskie, 2006.

2. Kvestionuojamas tiesos kriterijus (neigiant tradicinės istoriografijos orientavimąsi į objektyvizmą ir ironiškai vertinant nuolatinį apeliavimą į tiesą);

3. Laužomas priešasčių – pasekmių seka paremtas naratyvas (be pastarosios sekos vyraujanti istorijos pasakojimo tradicija sunkiai įsivaizduojama);

4. Eksperimentuojama su informacijos apie praeitį pateikimo forma (tekstas, konvencinės istoriografijos *alfa* ir *omega*, pradedamas suvokti tik kaip viena iš daugelio informacijos perdavimo formų).

Toks yra nekonvencinės istoriografijos siaurąja prasme apibrėžimas. Tačiau šalia Domańskos monografijoje pasiūlytos istorijos mokslo avangardinių reiškinių sampratos (didžiąja dalimi išsitenkančios mūzos Klėjos tarnų veiklos baruose) egzistuoja ir kitokia – plačioji – nekonvencinės istoriografija samprata, kurios adeptai yra linkę laikyti grožinės literatūros tekstus (kaip ir meninius kino filmus) specifiniu postmoderniu arba post-postmoderniu istorijos rašymo būdu, kuris tam tikrais atvejais gali būti prilyginamas istoriografijai. Tokią sampratą siūlo 2002-aisiais istoriografijos istorijai, metodologijai bei teorijai skirto žurnalo *History and Theory* teminis numeris „Nekonvencinė istoriografija“, kuriame gilinamasi, kaip istorijos ir atminties temos yra tyrinėjamos dailėje, kine bei literatūroje (tuo pat metu reflektuojant, kaip istorikai geba sukurti santykį su dailėje, kine ir literatūroje vykstančia istorijos ir atminties refleksija)³⁴. Apie tokios nekonvencinės istoriografijos galimybę savo knygoje užsimena ir Domańska.

Septinta priežastis. Rašytojo tekstas kaip galimybė tirti neįvykusios istorijos potencialą

Viena iš svarbiausių temų, kurioje istoriografija susitinka su literatūra kaip lygiaverte istorijos tyrimo bei apmąstymo partnere (nekonvencinės istoriografijos forma), yra kontrafaktinė arba neįvykusi istorija. Toks istorikų ir rašytojų bendradarbiavimas svarstant klausimą „O kas būtų, jeigu..?“ neturėtų stebinti,

34 Žr. teminio numerio sudarytojo Brian Fay tekstą „Unconventional History“, *History and Theory*, 2002, t. 41, leid 4, p. 1–6, taip pat kitus šio teminio numerio straipsnius: Thomas V. Cohen, Steven Conn, David J. Staley, Stephen Bann, Robert A. Rosenstone, Gavriel Rosenfeld, Madhumalati Adhikari, Marjorie Becker.

nes kontrafaktinės istorijos tyrimai yra neįmanomi be išlavintos istorinės vaizduotės. Kontrafaktinės, neįvykusios arba alternatyviosios istorijos žanras itin išpopuliarėjo XX a. antroje pusėje. Tačiau klausimas „kas būtų, jeigu?..“, mąstant apie praeitį, buvo ištartas daug anksčiau, nei prasidėjo postmodernizmo epocha, iš esmės sukūrusi prielaidas naujo istoriografijos porūšio atsiradimui ir „kas būtų, jeigu?..“ siužetų virsmui populiariosios kultūros objektu. Antai britų istorikas Edwardas Gibonas dar XVIII a. pabaigoje kėlė klausimą, kas būtų nutikę jeigu Karolis Martelis nebūtų laimėjęs mūšio prie Puatjė prieš musulmonų kariuomenę 733 m. (taip sustabdydamas arabų veržimąsi į Europą), o prancūzų filosofas Charles Renouvier po beveik šimto metų knygoje *Uchronie* (1876) svarstė, kaip būtų susiklosčiusi Vakarų civilizacijos istorija, jeigu krikščionybė nebūtų sugebėjusi įsitvirtinti Vakarų Europoje. Ko siekė šie ir kiti mokslininkai, stengdamiesi praeityje išvelgti daugiau, nei apie ją gali papasakoti įvairūs šaltiniai? Ir anksčiau, ir dabar akademikų bandymai kurti alternatyviosios istorijos versijas paprastai yra nulemti ne jų ekscentriškumo ar žūtbutinio noro išsiskirti iš kolegų, kiek vidinio pojūčio, kad toks mąstymo veiksmas yra būtinybė. Kokios priežastys sukuria šią būtinybę? Dažniausiai teoretikai, mąstydami apie kontrafaktinę istoriją, visų pirma pamini keletą argumentų³⁵.

Pirmas argumentas: istorija yra neišsipildžiusių alternatyvų seka. Dėl to praeities tyrinėtojas negalėtų paaiškinti, kaip ir kodėl nutiko tam tikri dalykai, jeigu nemokėtų operuoti alternatyvomis. Kitaip sakant, tam, kad suprastume, *kaip buvo iš tikrųjų*, mes visų pirma turime suprasti, *kaip nenutiko (bet galėjo būti)*.

Antras argumentas: galvodami apie alternatyvas, istorikai priartėja prie praeityje gyvenusių žmonių. Mes žinome (ar tariamės žiną), kaip nutiko iš tikrųjų; o praeityje gyvenę žmonės, prieš pasielgdami vienaip ir kitaip, svarstydavo dilemą: „O kas būtų, jeigu?..“ Nėgana to, dažnu atveju būtent alternatyvus scenarijus (neišsipildžiusi istorijos versija) privalantiems imtis vienokių ar kitokių veiksmų žmonėms būdavo ta siekiamybė, į kurią jie orientavosi.

35 XX a. pab.–XXI a. pr. pasirodė labai daug solidžių bandymų teoriškai apčiuopti kontrafaktinės istorijos galimybes bei pagrįsti šio metodo pažintinę vertę: *Virtual History. Alternatives and Counterfactuals*, ed. Nial Ferguson, Picador, 1997 (šioje knygoje ypač vertinga įvadinė Nial Ferguson studija); Richard J. Evans, *Altered Pasts. Counterfactuals in History*, Brandeis University Press, 2013; Kathleen Singles, *Alternate History. Playing with Contingency and Necessity*, De Gruyter, 2013; Catherine Gallagher, *Telling It Like It Wasn't: The Counterfactual Imagination in History and Fiction*, The University of Chicago Press, 2018.

Itin kūrybiškai ir rezultatyviai kontrafaktinės istorijos sferoje dirba rašytojai, kino scenaristai ir kino režisieriai³⁶. Neretai būtent menininkai pasiūlo sprendimus, kaip būtų galima išspręsti vieną ar kitą „istorijos mazgą“, keliant klausimą „O kas būtų, jeigu...?“, tuo pat metu skatindami į diskusiją įsitraukti ir istorikus.

Išvados

Po XIX a. „skyrybų“ istorikai ir rašytojai vis dažniau randa bendrų temų pokalbiams, o taip pat – galimybių bendrai veiklai, kuriant XXI a. visuomenės istorinės kultūros formas.

Rašytojų tekstų aktualumą istorikams šio straipsnio autorius motyvavo septyniais aspektais:

1. Su rašytojo teksto pagalba galima *pajausti praeitį*. Emocinis praeities kitiškumo („praeitiškumo“) patyrimas leidžia fiksuoti skirtį tarp „dabar“ ir „anuo met“, tuo pat metu skatindamas imtis refleksijos, kai bandoma suvokti, kaip susiformuoja neįveikiami nebendramatiškos patirties „plyšiai“ laike, atskiriantys dabartį nuo praeities.

2. Rašytojo tekstas neretai tampa istorijos šaltiniu įvairių praeities tyrimo mokyklų atstovams, kurie labai skirtingais būdais tyrinėja žmogaus būtį laike (mikroistorija, kasdienybės istorija, idėjų istorija, istorinė antropologija, naujoji kultūros istorija, etc.).

3. Rašytojų pastangos totalitarinėse, autoritarinėse ir demokratinėse visuomenėse padeda į istorinę kultūrą įvesti temas, siužetus, asmenybes, kurioms dėl vienokių ar kitokių priežasčių atsirasti visuomenės savivokoje trukdo užmaršties slenksčiai.

4. Rašytojai gali daug nuveikti sužeistos individualios atminties gydymo ir konfliktuojančių atminčių bendruomenių sutaikymo labui.

36 Lietuvos istorija yra tikras alternatyviosios istorijos siužetų lobynas. Ties klausimu, kokie yra patys svarbiausi neįvykusios Lietuvos istorijos „mazgai“, straipsnio autorius yra plačiau apsisostojęs savo tekste „Istoriko teritorija. Kas būtų, jeigu...?“, *Literatūra ir menas*, 2015, Nr. 21, p. 6–8. Tiesa, Lietuvos rašytojai šio temų lobyno kol kas nėra plačiau panaudoję. Kol kas turime viso labo pora ne itin aukštos prabos literatūrinių bandymų lietuvių romanistikoje panaudoti alternatyviosios Lietuvos istorijos siužetus: Remigijus Misiūnas, *Pasiklydę laike*, Vilnius: Bonus Animus, 2009; Romanas Judinas, *Karūnos švytuoklė*, Vilnius: Briedis, 2018.

5. Rašytojai tampa lygiaverčiais su istorikais dialogo partneriais, aptardami praeities pažinimo, individualios bei kolektyvinės atminties mechanizmų veikimo būdus bei pasakojimų apie praeitį kūrimo principus.

6. Kai kurie grožinės literatūros tekstai, svarstantys istorinio pažinimo, istorinio tapatumo, atminties problematiką, dalies istorijos teoretikų nuomone, gali būti laikomi specifiniu postmoderniu arba postpostmoderniu istorijos rašymo būdu, kuris tam tikrais atvejais prilygintinas istoriografijai.

7. Rašytojai su išlavinta istorine vaizduote gali būti itin svarbūs dialogo partneriai istorikų cechui leidžiantis į „o kas būtų, jeigu..?“ klausimo svarstybas ir neįvykusios istorijos potencialo tyrimus.

Gauta 2018 11 23

Priimta 2018 12 05

Why stories about history created by writers are necessary for researchers into the past

Summary

Basing himself on samples from Lithuanian and world literature the author of the article discusses seven aspects by which literary texts are important for historians in the twenty-first century.

Aspect I. Society can create an emotional relationship with the past with the help of a writer's text. The past becomes history when we experience it as reality that is dramatically different from the known and understandable present.

Aspect II. A writer's text can quite often become a historical source for representatives of various historiographical schools who study man's activities, thinking, behaviour and everyday life in very different ways.

Aspect III. Thanks to the writers in the totalitarian, authoritarian and democratic societies subjects and issues, which historians themselves cannot discuss for some reason or other, are introduced into the public space.

Aspect IV. Writers' contribution can be significant for appeasing traumatised individual memory and reconciling conflicting memories of different communities depicting conflicts through the prism of individual lives.

Aspect V. In the twenty-first century, writers and historians become equal partners discussing the ways of history making, workings of individual and collective memory as well as the principles of creating narratives about the past.

Aspect VI. Some texts of fiction that are concerned with the issues of historical knowledge, historical identity and the workings of memory, in the opinion of part of history theoreticians can be considered a specific postmodern or post postmodern way of writing history, which in certain cases may be equated with historiography.

Aspect VII. Writers with lively historical imagination can be particularly important discourse partners when the historians' community sets out on discussing the "What would happen if ..." issue and on alternative history research.

Keywords: history, literature, historical novel, unconventional historiography, historical imagination.
